

Տերիկի և հարակից գյուղերի 19-րդ դարի հայ հասարակական ընկերությունները

Չոյա Չառիյան

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2023.1-285>

Հանգուցային բառեր. բարենորոգումներ, հասարակական, կրթադաստիարակչական, ընկերություն, նվիրատվություն, արհեստավորներ, գերդաստաններ, դպրոցներ

Նախաբան

19-րդ դարում Տերիկը Օսմանյան կայսրությունում հայտնի էր ցորենի, գարու ու բազմազան պտուղների հարուստ պաշարներով, որոնք տեղի բնակչությանը ապահովելուց գատ բավարարում էին նաև շրջակա Ակնի և Արաբկիրի բնակչության կարիքները: Դարասկզբին քաղաքն ուներ 2000 տուն բնակչություն, որից միայն 100-ն էր հայկական, նախկինում ունեցած 2000 տան (մոտ 20 հազար բնակչության) փոխարեն: Հայ բնակչության նվազման հիմնական պատճառը Օսմանյան կայսրության վարած հակահայ քաղաքականությունն էր, դրանից բխող սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը, որը հաճախ տերիկահայերին ստիպում էր բռնել պանդխտություն ճանապարհը: Չնայած հայ բնակչության նվազմանը՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն Տերիկի հայերը տնտեսապես համեմատաբար լավ վիճակում էին և բարեկեցիկ կենցաղով էին ապրում: Նրանք տարածաշրջանի լավ արհեստավորներն ու առևտրականներն էին [2, 763]:

Տնտեսական աշխույժ կյանքին զուգահեռ Տերիկի հայերը աստիճանաբար սկսեցին ակտիվություն ցուցաբերել նաև կայսրության հասարակական, մշակութային ու կրթական կյանքում: Դա պայմանավորված էր 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին հռչակված բարենորոգումների ծրագրի ընձեռած հնարավորություններով, որով Թուրքիայում հիմք դրվեց Թանզիմաթի դարաշրջանին [5, 499]: 1856 թ. փետրվարի 18-ին եվրոպական մեծ տերությունների ճնշման տակ Օսմանյան կայսրությունը «եվրոպականացնելու» նպատակով սուլթան Աբդուլ Մեջիդի «Հաթթը հումայուն» հրովարտակից հետո [1, 297] այդ ակտիվությունը առավել ակնառու դարձավ: Արևմտահայությունը, այդ թվում՝ տերիկահայերը, ոգևորված հրովարտակի ընձեռած հնարավորություններից, հիմնեցին մի շարք հասարակական, մշակութային, կրթական միություններ և ընկերություններ:

Դրանց գործունեության ուսումնասիրությունը հայ պատմագրությունում կարևոր նշանակություն ունի, որը հնարավորություն կտա բացահայտելու տերիկահայերի ընկերությունների տեղը և խաղացած դերը 19-րդ դարի

արևմտահայ հասարակական ընկերությունների ու միություններ շարքում:

Ուսումնասիրության թեման արդիական է այն իմաստով, որ կրթական, մշակութային ընկերություններ ու միություններ գործում են նաև մեր օրերում:

Տերիկի հայ հասարակական ընկերություններին համառոտ անդրադարձել է Հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանը արևմտահայ մշակութային ընկերություններին նվիրված աշխատությունում [3]: Այդ ընկերությունների գործունեության մասին հրապարակումներ կան Ժամանակի արևմտահայ մամուլում, որը հայ պատմագրության մեջ հիմնովին ուսումնասիրված չէ: Այս իմաստով տույն ուսումնասիրության գիտական նորույթն է հայ պարբերական մամուլի հրապարակումների հիման վրա հնարավորինս համակողմանիորեն ներկայացնել ու գնահատել Տերիկի հասարակական ընկերությունների գործունեությունը, անհրաժեշտության դեպքում հստակեցնել դրանց հիմնադրման տարեթիվը, գործունեության բնույթը:

Տերիկի հայ հասարակական ընկերությունները

Տերիկի մեզ հայտնի առաջին հայ հասարակական ընկերությունը «Գափամաճյան» ընկերությունն է [13], որը Ժամանակի հայ պարբերական մամուլում հիշատակվում է նաև «Կրթանվեր» [16] և «Բարեսիրական» ընկերություն անուններով [7]:

«Գափամաճյան» ընկերության հիմնադրման տարեթվի վերաբերյալ հայ պարբերական մամուլի տեղեկությունները տարաբնույթ են: Կ. Պոլսում հրատարակվող «Հայրենիք» պարբերականը ընկերության հիմնադրման տարեթիվը համարում է հրապարակումից 180 տարի առաջ, այսինքն՝ 1691 թվականը [13], իսկ Պոլսում հրատարակվող «Մանգումեի էֆքեար» պարբերականը՝ 1701 թվականը [16]:

Ըստ «Ազատամարտ» թերթի՝ ընկերությունը հիմնվել է Հայոց ՌՄԳ թվականին կամ Տաճկանց 1168 թվականին: Թերթի հողվածագիր Ե. Ռշտունին ընկերության հիմնադրման տարեթիվը համարում է 1752 թվականը՝ հիմք ընդունելով ընկերության Կ. Պոլսի գրասենյակում պահպանված գրաբարով արձանագրությունները, որոնց պատճենը պահվում էր Տերիկի առաջնորդարանում: Ընկերության արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ այն Կ. Պոլսում ունեցած իր կալվածքների հասույթը նվիրաբերում է հայրենի Տերիկի եկեղեցուն և վարժարանին [7]:

Կ. Պոլսում հրատարակվող «Բյուզանդիոն» թերթը «Գափամաճյան» ընկերության հիմնադրման տարեթիվը համարում է 1755 թվականը [9]: Ընկերության հիմնադրման մասին բոլորովին այլ տեղեկություններ է տալիս պոլսահայ «Ժամանակ» պարբերականը: Թերթի 1909 թվականի դեկտեմբերի 12-ի համարում հայ պոլսահայ երևելի դեմքերից Գրիգոր Նորատունկյանը «Գա-

վառի հայ գյուղերի կրթական և տնտեսական վիճակը» հողվածում անդրադառնում է Տերիկի առաջին հայ հասարակական ընկերությանը: Հողվածագրի տեղեկություններով՝ 60-70 տարի առաջ, այսինքն՝ 1830-1840-ական թվականներին, Տերիկի շրջանի Խարց գյուղի ամբողջ բնակչությունը՝ շուրջ 30 տուն, գաղթել է Կ. Պոլիս, որտեղ զբաղվել է գափամամուշայամբ (մետաքսագործությամբ): Նրանց նախաձեռնությամբ Կ. Պոլսում նույն ժամանակահատվածում հիմնվել է բարեգործական ընկերություն [11, 3]:

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանի կարծիքով՝ Տերիկի առաջին հայ հասարակական ընկերությունը հիմնվել է 1757 թվականին: Ըստ նրա՝ ընկերության հիմնադիրները եղել են ոչ թե Գափամամաճի (մետաքսագործ) արհեստավորները, որոնց անունով ժամանակի մի շարք պարբերականներ անվանել են ընկերությունը, այլ տեղի բեռնակիրները: Հետագայում մետաքսագործ արհեստավորները շարունակել են բեռնակիրների հիմնած բարերարական ընկերության գործունեությունը՝ այն անվանելով «Գափամամաճյան» [3, 251]: Հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանը հենվում է «Հայրենիք» պարբերականի տեղեկության վրա, որը, որպես Տերիկի առաջին հայ հասարակական ընկերություն, հիշատակում է «Կրթանվեր» անունը կրող ընկերությունը՝ հիմնված Կ. Պոլսի պանդուխտ տերիկեցի բեռնակիրների կողմից [13]:

Ընկերության հիմնադրման տարեթվի վերաբերյալ վերը նշված պարբերականների և Հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանի տվյալները չեն համապատասխանում միմյանց: Եթե ընկերության հիմնադրման տարեթիվը ըստ «Ազատամարտ» թերթի՝ Տաճկաց 1168 թվականն է, ապա այն համապատասխանում է 1790 թվականին, բայց ոչ 1752 կամ 1757 թվականներին: Առավել հավանական է Գ. Նորատունկյանի տեղեկությունն առ այն, որ Կ. Պոլսում պանդուխտ տերիկեցիների կողմից հայ հասարակական առաջին ընկերությունը հիմնվել է 1830-1840-ական թվականներին: Դրան, անշուշտ, նպաստել են Թանգիմաթով սկիզբ դրած բարեփոխումները, որով օսմանահպատակ ժողովուրդներին հասարակական ընկերություններ ստեղծելու, կրթադաստիարակչական գործունեություն ծավալելու և ազգային դպրոցներ բացելու իրավունք էր շնորհվել:

«Գափամամաճյան» ընկերությունը գործում էր Տերիկցի մետաքսագործ արհեստավորների գլխավորությամբ, Կ. Պոլսի ամենանշանավոր և ազդեցիկ հայ գերդաստաններից մեկի՝ կաթուղիկ Տուզյանների հովանավորությամբ: Պոլսում մեծ համբավ ունեցող Տուզյան գերդաստանը սերում էր Մեքաստիայից արևելք ընկած Տերիկ քաղաքից [4, 6]: Գ. Մենեվիշյանը չի գրում, թե Տուզյաններից ով է հովանավորել այս ընկերությունը: Ժամանակագրական առումով ընկերությանը կարող էր աջակցություն ցույց տալ Մարգիս

Տուզյանի որդին՝ Միհրան Տուզյանը (1817-1891 թթ.): Նա 1847-1880 թթ. եղել է օսմանյան դրամահատարանի տնօրեն, 1855 թ. արժանացել է բեյի աստիճանի, 1856 թվականին ընտրվել է մեջլիսի անդամ, 1857թ. նշանակվել է հանրային կրթության նախարարության խորհրդական, իսկ 1877 թ.՝ Օսմանյան խորհրդի անդամ: Մ. Տուզյանը առաջին քրիստոնյան էր, ով նշանակվել է Արդարադատության խորհրդի անդամ [4, 45-47]:

Կ. Պոլսի նշանավոր Տուզյան գերդաստանի կողմից ընկերության հովանավորությունը ստանձնելը խոսում էր այս ընկերության՝ Կ. Պոլսի հայության շրջանում ունեցած դիրքի և կարևորության մասին:

Ընկերության նպատակը հայրենի Տերիկում կրթության գործին նպաստելը, տեղի ազգային վարժարանին անհրաժեշտ պիտույքներով ապահովելն ու աղքատներին աջակցելն էր [13]: «Գափամաճյան» ընկերությունը շաբաթական անդամավճարների շնորհիվ կարողանում է կարճ ժամանակահատվածում կլորիկ գումար հավքել և Կ. Պոլսի Մեծ շուկայում կողք կողք մի քանի խանութ գնել, որոնք ընդհանրական անունով կոչվել են «Տիվրիկ Չարչըսը» [11, 3]: Ընկերության նախնական անդամավճարը կազմել է շաբաթական մեկ փարա, իսկ ընկերության անդամների մեծամասնությունը Կ. Պոլսում բնակվող հասարակ պանդուխտ տերիկցի արհեստավորներ էին [9]: 1870-ական թվականներին ընկերությունը Հարություն աղա Գափամաճյանի և նրա փոխանորդ Կարապետ էֆենդի Պարտիզպանյանի ղեկավարման շրջանում ընդլայնում է գործունեությունը [3, 253]: 1871 թվականին ընկերությունը հոգում էր Տերիկի դպրոցի ուսուցիչների ծախսերը, զբաղվում տեղի աղբյուրի կառուցմամբ և կամուրջի վերանորոգման աշխատանքներով [13]:

Գափամաճյանները Կ. Պոլսում ձեռք են բերում նաև կալվածքներ, որոնց ամբողջ հասույթը ծախսվում է հայրենի Տերիկում և հարակից գյուղերում դպրոցներ հիմնելու և ազգային կրթության գործին նպաստելու վրա: Ըստ «Ժամանակ» թերթի՝ ընկերությունը ազգանվեր ու բարերար գործը շարունակվել է մինչև Հարություն աղա Գափամաճյանի կառավարումը: 1887-1889 թվականներին արդեն ծերունագարդ Հարություն աղա Գափամաճյանը որոշում է ընկերության կալվածքների կառավարումը և քաղաքի ու հարակից գյուղերի դպրոցների մատակարարումը հանձնել Կ. Պոլսի պանդուխտ տերիկցիներին ու գյուղերի բնակիչներին:

Այդ նպատակով Հ. Գափամաճյանը կազմում է ընկերության հոգաբարձուների խորհուրդ, որին հանձնում է ընկերության ղեկավարումը: Խորհրդի անդամները, ստանձնելով ընկերության ղեկավարումը, դադարում են գյուղերի դպրոցներին վճարվելիք տարեկան սահմանված թոշակը տրամադրել: Ի պատասխան դպրոցներին հասանելիք գումարը վճարելու գյուղացիների դիմումի՝ խորհրդի անդամները պատասխանում են, որ ի վիճակի չեն

միաժամանակ ֆինանսավորել քաղաքի ու գյուղի դպրոցների կրթության գործը և առաջարկում են գյուղացիներին իրենց երեխաներին ուղարկել քաղաքի դպրոցներ: Կ. Պոլսի Հարություն պատրիարքի պաշտոնավարման ժամանակ մի քանի գյուղացիներ դիմում են պատրիարքարան՝ բողոքելով իրենց նկատմամբ անարդար վերաբերմունքից [11, 3]:

1880-ականների վերջին ընկերությունը Կ. Պոլսում բազում կալվածքներ ուներ, որը, ըստ ընկերության կանոնադրության, մասնավոր սեփականություն էր համարվում: Սակայն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, այս հանգամանքը հաշվի չառնելով, ընկերության բոլոր կալվածքները հայտարարել էր ազգային կալվածք և իր հսկողության տակ վերցրել, որի կապակցությամբ Կ. Պոլսում ապրող տերիկցիները, որոնց մեծամասնությունը հանդիսանում էր «Գափամաճյան» ընկերության անդամ, բողոք են ներկայացնում պատրիարքարանին [3, 253]:

Կ. Պոլսում հրատարակվող հայ պարբերականների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ անդամների մի մասի մահվան կամ բնակության վայրի փոփոխության պատճառով XX դարի սկզբին ընկերությունը կազմալուծման շեմին էր: Հետագայում այս խնդրից խուսափելու նպատակով «Գափամաճյան» ընկերության անդամները հատուկ ժողով են հրավիրում՝ ընկերության 8 հոգուց բաղկացած ղեկավար մարմնի՝ Հոգաբարձուների խորհրդի կազմը փոխելու նպատակով: Ժողովի որոշմամբ այսուհետև ընկերության Հոգաբարձուների խորհրդի անդամ կարող էին ընտրվել բացառապես պոլսաբնակ տերիկցիներ: Նույն թվականին ընկերության ատենապետ է ընտրվում Միհրան Սեթյանը [16]:

Ս. Օոցիկյանը XX դարի սկզբին հիշատակում է Կ. Պոլսում բնակվող տերիկցիների կողմից հիմնված «Ուսումնասիրական» անունը կրող ընկերություն, որը Կ. Պոլսում ունեցած ամբողջ կալվածքների հասույթը հատկացնում էր հայրենի Տերիկի դպրոցներին [2, 763]:

Տերիկում գործող մյուս ընկերությունը 1868 թվականին Աստվածատուր Ս. Ֆելեկյանի ատենապետությամբ հիմնված «Անձնուէր» ընկերությունն է: Այն 1860 թվականի օգոստոսի 1-ին Կ. Պոլսում հիմնված «Անձնուէր» ընկերության մասնաճյուղն էր [19], որը ստեղծվել էր Կ. Պոլսում պանդուխտ հայերին գրել-կարդալ սովորեցնելու նպատակով [3, 256]: Ընկերության նպատակը մեծահասակների համար Տերիկում կիրակնօրյա դպրոց հիմնելն էր, տեղի մեծահասակների շրջանում կրթությանը զարկ տալը: Այն հիմնադրումից կարճ ժամանակ անց կարողացել էր հավաքել 130 բաժանորդ: Չնայած ընկերությանը հաջողվում է մեծահասակների համար նախատեսված կիրակօրյա դպրոց հիմնել, բայց այն ստիպված է լինում ժամանակավորապես դադարեցնել գործունեությունը, իսկ կիրակնօրյա դպրոցի աշակերտները ցրվում են:

Տերիկի «Անձնուէր» ընկերության հիմնադիր Ա. Ֆելէկյանը դա բացատրում է ընկերության քաղաքում ունեցած թշնամիների առկայությամբ, որոնց հաշողվում է գրպարտել ընկերությանը:

«Անձնուէրի» ատենապետ Աստվածատուր Մ. Ֆելէկյանը չի հուսալքվում և կարճ ժամանակ անց՝ 1870 թվականին, կրկին վերականգնում է ընկերության գործունեությունը: Վերակազմվալ «Անձնուէր» ընկերությունը ընթերցարան-գրադարան է հիմնում: Ընկերության գրադարանը հարուստ էր ամենօրյա ընթերցանության համար նախատեսված գրքերով, որոնց մեծ մասը նվեր էր ստացել Սեբաստիայի «Անձնուէր» ընկերության կողմից՝ շուրջ 700 դահեկան արժեքությամբ [15]: Վերակազմավորվելուց հետո էլ Տերիկի «Անձնուէր» ընկերությունը տարածայնություններ է ունեցել քաղաքի բարձր հոգևորականության հետ և 1872 թվականին տեղի հոգևոր առաջնորդ տեր Գրիգորի ջանքերով նորից ստիպված է եղել դադարեցրել գործունեությունը: Ի պատասխան դրա՝ Կ. Պոլսի 51 պանդուխտ տերիկցի գրավոր բողոք են ներկայացնում տեր Գրիգորի դեմ՝ նշելով, որ «չըկերավ, չըխմեց մինչև տեղիս Անձնուէր ընկերությունը չկործանեց» [3, 257]:

Տերիկի «Անձնուէր» ընկերության լուծարումից և մեծահասակների համար նախատեսված կիրակօրյա դպրոցի աշակերտների ցրվելուց հետո Աստվածատուր Մ. Ֆելէկյանը 1870 թվականին հիմնում է «Աղքատասիրաց» ընկերությունը: Ընկերության նպատակը աղքատների համար նախատեսված մասնավոր գանձանակ ստեղծելն էր: Ա. Ֆելէկյանին այդ նպատակով հաջողվում է 3000 դահեկան դրամագլուխ հավաքել [15]: Ի տարբերություն նախորդ ընկերության՝ չնայած տեղի հոգևոր առաջնոր տեր Գրիգորի ջանքերին, «Աղքատասիրաց» ընկերությունը 1872 թվականին դեռ շարունակում էր գործել [3, 257]:

1878 թվականին Ներսես սրբազան պատրիարքի հատուկ կոնդակով «Փոքր և Մեծ Հայաստան» տեղի դպրոցները ու եկեղեցիները հաշվառելու, բնակչության կեցության ու սովորությունների մասին տեղեկություններ հավաքագրելու նպատակով Տերիկ ուղարկված [6, 13] հայ հայտնի բանահավաք, ազգագրագետ և հասարակական գործիչ Գարեգին Սրվանձոյանցը ընկերությունը հիշատակում է «Աղքատախնամ» անունով: Նա գրում էր, որ «Աղքատախնամը» քաղաքի հնագույն ընկերություններից մեկն է [6, 210]:

Տերիկում գործել է նաև «Հայրենասիրաց» ընկերություն, որը ժամանակի հայ պարբերական մամուլում հիշատակվում է 1878 թվականին [12]: Նույն թվականին Տերիկում եղած Գարեգին Սրվանձոյանցը ընկերությունը բնորոշում է «որպես անգործ մնացած ընկերություն» [6, 210]:

1870-ականների վերջին կամ 1880 թվականի սկզբին Տերիկում հիմնադրվում է «Երիտասարդաց» ընկերությունը: 1880 թվականի դեկտեմբերին ընկերության ատենապետը Մ. Հայրապետ Մուքիասյանն էր, ատենադպիրը՝

Հարություն Թ. Վելետյանը [3, 257]: 1881 թվականին ընկերությունը հանդես է գալիս «Երից Ընկերություն Տիվրիկոյ» անունով: Նույն թվականին ընկերության ատենապետը Խ. Ա. Երելեյանն էր, ատենադպիրը՝ Հովհ. Տ. Ջարդարյանը [18]:

Տերիկի հարակից գյուղերի հայ հասարակական ընկերությունները

Տերիկի շրջանի Քիրասուն գյուղում 1874-1875 թվականներին հիմնվել է «Վարազդատյան» ընկերություն, որի նպատակը «ձրի դաստիարակությունը ընդհանրացնելն» էր: 1875 թվականի փետրվարին Քիրասունում հիմնվել է նաև ընթերցարան, որտեղ երեկոյան ժամերին հավաքվում էին տեղի բնակիչները և պանդուխտները: «Վարազդատյան» ընկերության ղեկավար մարմինը վարչությունն էր, որը գլխավորում էին ատենապետը և ատենադպիրը: Ընկերության ատենապետը Հարություն Հակովբյանն էր, իսկ ատենադպիրը՝ Խաչատուր Պատրյանը [3, 259; 14]:

1879 թվականի ղեկտեմբերին Կ. Պոլսում պանդուխտ խումբավիյցիները հիմնել են «Լուսավորչյան» ընկերություն, որի նպատակը Խումբավիլ գյուղի դպրոցին օժանդակելն էր: «Լուսավորչյան» ընկերության ղեկավար մարմինը Վարչությունն էր՝ կազմված ատենապետից և ատենադպիրից: 1881 թվականի դրությամբ «Լուսավորչյան» ընկերության ատենապետը Հարություն Խամպարեանն էր, իսկ ատենադպիրը՝ Հարություն Նալիկյանը: Ընկերությունը սեփական միջոցներով գրենական պիտույքներ ու գրքեր էր ձեռք բերում՝ հայրենի գյուղ ուղարկելու նպատակով: Գրքերի ձեռքբերումը մեծապես տեղի էր ունենում բարերարների նվիրատվությունների շնորհիվ: 1881 թվականին ընկերությանը գրականություն են նվիրաբերել Մոսկվայից Մելքոն Գասպարյանը՝ 24 կտոր գիրք, Կ. Պոլսից բժիշկ Փեշտիմալձյանը՝ 12 գիրք և Աբիկ Ունձյանը՝ 250 գիրք [3, 260]:

Ընկերությունը, հայրենի գյուղի դպրոցին գրենական պիտույքներով ու գրքերով օգնելուց զատ, ստանձնում է նաև դպրոցի համար շենք կառուցելու գործը, որը հաջողությամբ ավարտին է հասցնում 1881 թվականին: Խումբավիլի դպրոցն ուներ 8 դասարան, 95 աշակերտ և 2 ուսուցիչ: Դպրոցի տարեկան ծախսը, որի մեծ մասը հոգում էր «Լուսավորչյան» ընկերությունը, կազմում էր 85 օսմանյան ոսկի [17]:

1879 թվականին սկզբին Կ. Պոլսում դրամ հավաքելու ու Տերիկի շրջանի Զիմառա գյուղի դպրոցի համար շենք կառուցելու նպատակով հիմնվում է «Նայան» ընկերությունը [3, 261]: Ընկերության այս ազգօգուտ գործին իրենց աջակցություն են ցուցաբերում արևմտահայ գավառների և Կ. Պոլսի հայերը: Կարճ ժամանակահատվածում ընկերությունը կարողանում է բավականին գումար հավաքել: 1879 թվականի մարտի դրությամբ ընկերությունը ստացել էր հետևյալ նվիրատվությունները. Կ. Պոլսից աղաներ Դավիթ Միսաքյանը,

Մարտիկ Մարտիկյանը, Հովհաննես Միսաքյանը, Մ. Կարապետ Խաչիկյանը՝ 1000-ական դուրուշ, Արաբկիրից Մ. Բարսեղ Լուսինիկյանը՝ 500 դուրուշ, Փոքր Արմտանից՝ Խաչատուր Պողոսյանը, Սեդրաք Միսաքյանը՝ 400-ական դուրուշ, Գևորգ Միսաքյանը, Օսկեհան Վարդազարյանը, Ալիքսան Ալիքսանյանը, Ստեփան Զատյանը՝ 300-ական դուրուշ և այլք: Ընդհանուր նվիրատվությունների արդյունքում հանգանակված գումարը կազմել է 8000 դուրուշ [10]:

1884-1885 թվականների միջակայքում Տերիկի Կասմա գյուղում տեղի դպրոցին օժանդակելու նպատակով հիմնվում է «Դպրոցասիրաց» ընկերությունը: «Դպրոցասիրաց» ընկերությունը ուներ մշտական բարերար՝ ի դեմս Կ. Պոլսի Նորատունկյան դերդաստանի երևելի դեմքերից Գրիգոր Նորատունկյանի եղբայր, մեծ բարերար Հակոբ Նորատունկյանի: Ընկերության ղեկավար մարմինը Գործադիր ժողովն էր: Ընկերության ատենապետը Կարապետ Ռայիսյանն էր, ատենադպիրը՝ Աբրահամ Խ. ԽարակեաՎուրյանը [3, 262]:

Ընկերության օժանդակությունը տեղի դպրոցին հիմնականում գրենական պիտույքների և ուսումնառության համար անհրաժեշտ այլ իրերի մատակարարումն էր: Ընկերության հիմնադրման առիթով Հակոբ Նորատունկյանը «Դպրոցասիրացին» նվիրաբերում է 10 օսմանյան ոսկի, միաժամանակ խոստանում է տրամադրել նաև կալվածք, որը, ի նպաստ ընկերության հայրենավեր գործին, տարեկան 12 օսմանյան ոսկի շահույթ կբերեր: Տարեկան 12 օսմանյան ոսկի շահույթ ունենալու դեպքում ընկերության գործադիր ժողովը մտադրվել էր ապագայում գյուղի դպրոցի ամբողջ ծախսերը իր վրավերցնել [8]:

Ժամանակի հայ պարբերական մամուլում 1885 թվականին Կ. Պոլսում հիշատակվում է պանդուխտ Արամյաղցիների կողմից հիմնադրված ընկերություն, որի հիմնական նպատակը հայրենի գյուղի երիտասարդության շրջանում կրթությանը զարկ տալն էր [3, 262]:

Եզրակացություն

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Տերիկում հիմնվել են «Գափամաճյան» կամ «Կրթանվեր», «Անձնուէր», «Աղքատասիրաց», «Հայրենասիրաց», «Երիտասարդաց» ընկերությունները: Տերիկի հարակից շրջաններում ու գյուղերում նույն շրջանում գործել են Քիրասունի «Վարազդատյան», Խուռնավիլի «Լուսավորչյան», Զիմառայի «Նալյան», Կասմայի «Դպրոցասիրաց» ընկերությունները և Արամաղթայի ընկերությունը: Ըստ հայ պարբերական մամուլի հրապարակումների այս ընկերությունները հիմնվել են կրթադաստիարակչական գործունեություն ծավալելու նպատակով, մեծամասամբ Կ. Պոլսում ապրող պանդուխտ տերիկցիների կողմից:

Գրականության

1. Ալպոյաճյան Ա., Ազգային սահմանադրությունը, իր ծագումը և կիրառությունը, Ընդարձակ օրացոյց Սբ Փրկչեան հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1910, 297 էջ:
2. Օոցիկեան Ս. Ս., Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Յորք, 1947, 814 էջ:
3. Հ. Եփրեմ Վ. Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, հ. Բ, Վիեննա, 1963, 464 էջ:
4. Մէնելիշեան Գ., Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց, Վիեննա, 1890, 50 էջ:
5. Պերպերեան Ա., Պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, 499 էջ:
6. Սրուանձտեան Գ. Թորոս Աղբար, Ա., Կ. Պոլիս, 1879, 365 էջ:
7. «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1910, հունվարի 29, թիվ 185:
8. «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1885, թիվ 403:
9. «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1905, թիվ 2699:
10. «Թերճեմանը Էֆքեար», Կ. Պոլիս, 1879, թիվ 508:
11. «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 356:
12. «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1878, թիվ 76:
13. «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1871, թիվ 53:
14. «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1875, թիվ 249:
15. «Մանգ. Էֆքեար», Կ. Պոլիս, 1870, դեկտեմբերի 15, թիվ 1428:
16. «Մանգումէի Էֆքեար», Կ. Պոլիս, 1901, թիվ 55:
17. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1882, թիվ 3052:
18. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1882, թիվ 3053:
19. «Փունջ», Կ. Պոլիս, 1867, թիվ 160:

Армянские общественные организации Теврика и прилегающих к нему сел в 19 веке

Зоя Чатинян

Резюме

Ключевые слова: реформы, общественные, учебно-воспитательные организации, пожертвование, ремесленники, носильщики, род, школы

В 50-60-х годах XIX века полным ходом развивается общественная и политическая жизнь как в Западной, так и в Восточной Армении. В социально-политической жизни шла борьба – расслаивание общественного сознания. Параллельно с активной экономической жизнью армяне Теврика и прилегающих к нему сел, принимали деятельное участие в общественной, культурной и образовательной жизни империи. В основном это было связано с возможностями, предоставленными танзиматом, объявленным султаном Абдулом-Меджидом под давлением европейских держав с целью «европеизации» Турции. С начала прошлого века, поселившиеся в Константинополе переселенцы из Теврика, 50-х годах XIX века смогли приобрести определенные средства, что было достаточно не только для достойного существования, но и для содействия в решении некоторых вопросов просвещения и образования населения родного города и окрестных деревень. В этом патриотическом деле в стороне не остались и известные армянские фамилии, такие как род Тузянц. Организации и союзы были основаны не только в Теврике, но и в окрестных селах Кирасон, Хурнавил, Зимара и Касма. Организации в 19 веке в Теврике, окрестных селах действовали в основном в двух направлениях: они занимались просветительской и благотворительной деятельностью. Значительная часть основанных в Теврике и в окрестных селах армянских общественных организаций в 19 веке прекратили свое существование в результате армянских погромов, осуществляемых султаном Абдулом-Хамидом в 1895 году в Османской империи, которые не обошли стороной Теврик и окрестные села.

19th Century Armenian Public Companies in the Villages Adjacent to Tevrik

Zoya Chatinyan

Summary

Key words: *reforms, public, educational organizations, donation, craftsmen, porters, family, schools*

In the 50-60s of the 19th century, social and political life was developing both in Western and Eastern Armenia. In the socio-political life there was a struggle – the stratification of public consciousness. Along with a lively economic life, the Armenians of Tevrik were also active in the social, cultural and educational life of the empire. It was conditioned with the opportunities provided by the Tanzimat, announced by Sultan Abdul Mecid under pressure from the great European powers with the aim of “Europeanizing” the Ottoman Empire. Since the beginning of the last century, the newcomers from Tevrik, who settled in Constantinople, in the 50^s of the XIX century, were able to acquire the means not only for a decent existence but also for the solution of some issues related to the enlightenment and education of the population of their hometown and surrounding villages. In this patriotic initiative, the well-known Armenian families settled earlier in Constantinople, such as the Tuzyants family, did not stand aside. A number of organizations were established not only in Tevrik, but also in the surrounding villages of Qirason, Khurnavil, Zimara and Kasma. In 19th century the organizations in Tevrik and the surrounding villages acted mainly in directions: they were engaged in educational and charitable activities.

In the 19th century, Armenian non-governmental organizations based in Tevrik and neighboring villages largely ceased to exist as a result of the Armenian pogroms in the Ottoman Empire in 1895, which did not bypass Tevrik and neighbouring villages.

Ներկայացվել է 13.04.2023 թ.
Գրախոսվել է 20.05.2023 թ.
Ընդունվել է տպագրության 25.05.2023 թ.